

УДК 331.101+316.752]:316.344.2/.3(497.11)''1996/2008''

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.5912019.11>

Оригинални научни рад

Горана Ђорић

*Филозофски факултет, Департман за социологију,
Универзитет у Нишу*

ВАЖНОСТ ПОСЛА ЗА ПРИПАДНИКЕ ДРУШТВЕНИХ КЛАСА У СРБИЈИ

Анализа података WVS 1996- 2005 и EVS 2008*

Сажетак

У раду су представљени резултати експлораторне анализе важности посла и посебних карактеристика посла за припаднике појединих друштвених класа у Србији, у периоду од 1996. до 2008. године, на подацима из WVS/EVS. Анализа је ситуирана у контекст литературе о резултатима компаративних истраживања димензија теоријског конструкта вредност посла (плаћеног рада). Анализа тражи одговор на питања 1) да ли се друштвене класе у Србији разликују по важности коју придају сфери плаћеног рада (у односу на друге сфере живота), и по преференци интринзичних односно екстринзичних карактеристика посла, и 2) да ли се важност посла и његових посебних карактеристика за припаднике друштвених класа мења у посматраном периоду. До одговора се долази дескриптивно и факторском анализом карактеристика посла. Резултати анализе сугеришу да се највиша и најнижа друштвена класа карактеришу супротним односом према различитим сферама живота и различитим карактеристикама посла. Разлике између друштвених класа су највеће на почетку посматраног периода, а до 2008. године

* Прилог је резултат ауторових истраживања на макропројекту «Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција» (179074), које реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу а финансира Министарство за просвету и науку РС.

(која у анализи означава период установљених механизма тржишне економије) се губе. Доколица постаје важна и за најниже класе, а религија постаје важна и за највише класе. Разлика се губи и с обзиром на карактеристике посла, јер екстринзичне карактеристике постају важније и за припаднике највиших класа.

Кључне речи: Важност посла, екстринзичне карактеристике посла, интринзичне карактеристике посла, друштвене класе, Србија.

1. ТЕОРИЈСКО-ИСТРАЖИВАЧКИ КОНТЕКСТ

Овај рад је експлораторна анализа важности посла и посебних карактеристика посла за припаднике појединих друштвених класа у Србији у периоду од 1996. до 2008. године. Иако експлораторна, ова анализа има неколико теоријских и истраживачких исходишта. Најшири контекст у који ситуирамо нашу анализу тиче се серије студија у којима је анализиран теоријски конструкт - *вредност посла* (плаћеног рада) и већ обимна литература у којој се извештава о резултатима компаративних истраживања различитих димензија овог конструкта. Једна од најутицајнијих концептуализација је резултат истраживачког пројекта *Значење рада* (MOW)¹, у току којег је развијено и дефинисано шест аналитичких димензија *вредности посла*², које су постале основа бројних истраживања након тога. У овом раду користимо три димензије развијене у току MOW истраживачког пројекта. Прва димензија се односи на *важност посла* у животу појединца у односу на друге животне сфере (као што су породица, доколица, политика, пријатељи, религија). У организацији модерног друштва посао несумњиво заузима високо место, као извор прихода, као доминантни простор у коме се остварује статус и престиж, али и као форма самоостварења. Ова тврдња је нашла емпиријску потврду у бројним истраживањима према којима се, у индустријски најразвијенијим земљама, посао рангира одмах после породице³.

1 MOW - International Research Team: *The Meaning of work: An international view*. London: Academic Press, 1987.

2 Аналитичке димензије развијене кроз MOW пројект обухватају важност посла, економска (екстринзична) оријентација на посао, међуљудски односи, интринзична оријентација на посао, нормативна регулација права на рад, нормативна регулација обавезе да се ради (work centrality, economic orientation, interpersonal relations, intrinsic orientation, entitlement norm, and obligation norm).

3 Wieteke, Conen, Paul, de Beer, *The value of work in a changing labour market: a review and research agenda*, Internet, http://www.arbeidsconferentie.nl/uploads/submission/document_1/160/Conen_Value_of_Work_Literature_review.pdf, 2017, 1/11/2018.

Доминантни теоријски модели о релацији између важности различитих сфера живота за појединце су теорија преливања, теорија компензације и теорија сегментације⁴. Према првој теорији, искуство посла ће обележити и однос према осталим сферама живота. Према другој теорији, доживљај депривације на послу појединци ће компензовати већом важношћу неке друге сфере у животу (нпр. пријатељство или доколица). Према теорији сегментације, искуства у различитим сферама живота су независна једна од других. Досадашња истраживања не дозвољавају једнозначан закључак о томе која теорија о релацији између посла и осталих сфера живота је најваљанија⁵.

Друга димензија релевантна за нашу анализу односи се на *инструменталне (екстринзичне) карактеристике посла*⁶ које појединци могу да вреднују у неједнаком степену. Међу особама са инструменталном оријентацијом, преовлађује однос према послу као основном извору прихода неопходног за одржање живота и задовољавање неких других важних потреба, а тек на другом месту као извору задовољства и постигнућа по себи. У оквиру треће димензије - *интринзична оријентација*, анализирамо однос појединаца према послу кроз важност коју придају карактеристикама као што су занимљивост посла, степен аутономије, могућност постигнућа и самоостварења на послу као циљу по себи, независно од инструменталне важности посла.

Према резултатима компаративних истраживања важности карактеристика посла у европским земљама⁷, удео појединаца који вреднују интринзична својства посла (нпр. занимљив посао) је већи него удео појединаца који вреднују екстринзична својства посла (нпр. добра зарада). Док у односу на интринзична својства посла нема јасних разлика између европских земаља, екстринзична својства су важнија у неразвијенијим земљама, укључујући постсоцијалистичке земље Централне и Источне Европе⁸.

Део литературе која се бави конструктом *вредности посла* усмерава своју пажњу на промене у димензијама овог конструкта које се очекују или су установљене у истраживањима, а за које се

4 Raphael, Snir, Itzhak, Harpaz, "Work-Leisure Relations: Leisure Orientation and the Meaning of Work", *Journal of Leisure Research*, 2002, Volume 34, Issue 2, str. 178-202.

5 Исто, стр. 178-202.

6 У оквиру MOW пројекта ове карактеристике се означавају као *економска оријентација*.

7 Сумирани у: Wieteke, Conen, Paul, de Beer, *The value of work in a changing labour market: a review and research agenda*, nav.delo, pdf, 2017, 1/11/2018.

8 Jeri, Večernik, "Work and Job Values in CEE and EU countries", *Sociologický ústav Akademie věd České republiky*, 2003.

сматра да су повезане са променама на тржишту рада у развијеним економијама⁹. Истраживачи указују, на пример, на промене у карактеру плаћеног рада под утицајем технолошких промена и глобализације, и на промене у обиму и структури тржишта рада, под утицајем све масовнијег учешћа жена на тржишту рада, старења популације и имиграције. Промењени карактер плаћеног рада са собом носи и промењен однос према послу, и с обзиром на његову централну важност у односу на остале сфере живота, и с обзиром на пожељне карактеристике посла. Плаћени посао је и даље основни извор прихода, али се статус и престиж могу остварити и кроз потрошњу, чији обим и (масовни) карактер је све мање детерминисан приходима (јер разлике у приходима све мање налазе свој директни израз у разликама у потрошњи). Све већи обим слободног времена отвара могућност да се локус самоостварења из сфере посла помери у сферу доколице¹⁰. Једна група истраживања указује на тренд да се са повећањем важности доколице смањује важност коју појединци придају послу, до те мере да Опачовски (1985) тај тренд квалификује као крај друштва заснованог на плаћеном раду¹¹. Друга група истраживања налази да, иако важност доколице расте, важност плаћеног рада, као централног механизма дистрибуције ресурса и важне сфере персоналне идентификације се не смањује¹².

Далеко најутицајнија теорија којом се објашњавају промене у релативној важности посла и осталих сфера живота, као и промене у индивидуалним преференцама посебних карактеристика посла је Инглхартова теорија модернизације¹³. Према овој теорији, људи у постмодерним друштвима сматрају да је голи опстанак загарантован, те су вредности преживљавања у опадању (у случају плаћеног рада то значи да се важност екстринзичних карактеристика посла смањује) у односу на вредности самоизражавања (односно интринзичних карактеристика посла). Истраживачи важности посла и његових посебних карактеристика ово преводе на *хипотезу о оскудици*, према којој “су материјалистичке вредности важније и радна етика снажнија у мање развијеним друштвима, и њихова важност опада

9 Исто, pdf, 2017, 1/11/2018.

10 За преглед истраживања промењеног односа плаћеног рада и доколице види Raphael, Snir, Itzhak, Harpaz, “Work-Leisure Relations: Leisure Orientation and the Meaning of Work”, nav. delo, 2002.

11 Према: Исто, 2002, стр. 6.

12 Исто, 2002, стр. 6.

13 Ronald, Inglehart, *The silent revolution: changing values and political styles amongst western publics*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977; Ronald, Inglehart, *Modernization and postmodernization: Cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.

са порастом обиља”¹⁴.

Резултати истраживања промена у вредности посла у развијеним земљама, међутим, нису једнозначни, у различитим контекстима¹⁵. Већина истраживања налази да нема велике промене у важности интринзичних карактеристика посла, а да важност екстринзичних карактеристика - као што су добра зарада и сигурност посла, расте. Handel (2005) и Gallie, et al, (2012) региструју истовремени пораст важности и интринзичних и екстринзичних карактеристика посла¹⁶. Једино у Норвешкој, Хауф и Кирцхнер¹⁷ региструју пораст удела тзв. *захтевних постмодерниста*, за које су интринзичне карактеристике веома важне.

У српској социологији *радним вредностима* се посебно бавио Милош Бешић¹⁸. Бешић се не бави разликама између друштвених класа, али користи степен образовања и величину прихода као контролне варијабле у својим анализама. Према резултатима ових анализа, у Србији, 2008. године, особе различитог образовања и висине прихода се не разликују у својим ставовима према раду и преференцама екстринзичних карактеристика посла, али особе са вишим степеном образовања и вишим приходима имају израженију интринзичку оријентацију према плаћеном раду.

У овом теоријском и истраживачком контексту, без претензија да проверавамо неку посебну хипотезу, наша анализа тражи одговор на питање: 1) да ли се друштвене класе у Србији разликују по важности коју придају сфери плаћеног рада (у односу на друге сфере живота), и по преференци интринзичних односно екстринзичних карактеристика посла, и 2) да ли се важност посла и његових посебних карактеристика за припаднике друштвених класа мења у периоду од 1996. до 2008. године, за сваку класу посебно, и релативно, за поједине класе у односу на друге класе. Без обзира на свој полупериферијски положај и Србија је погођена трансформацијом организације професионалне сфере, али се те промене значајно преламају кроз фундаменталнију трансформацију из социјалистичке у капиталистичку друштвену организацију¹⁹.

14 Wieteke, Conen, Paul, de Beer, *The value of work in a changing labour market: a review and research agenda*, nav.delo, pdf, 2017, 1/11/2018, p. 4.

15 Исто, pdf, 2017, 1/11/2018.

16 Према: Исто, pdf, 2017, 1/11/2018.

17 Sven, Hauff, Stefan, Kirchner, “Identifying work value patterns: Cross-national comparison and historical dynamics”, *International Journal of Manpower*, 2015.

18 Милош, Бешић, *Транзиционе трауме и промене вредносних оријентација - генерацијски приступ*, Факултет политичких наука, Београд, 2014.

19 Опширније видети у: Љубиша, Митровић, *Транзиција у периферни капитализам*, ИПС, Београд, 2009; Љубиша, Митровић, *Пут у зависно друштво*, ИПС, 2004.

Основна промена на тржишту рада у транзиционој Србији је губитак великог броја радних места изазван приватизацијом и реструктурирацијом предузећа у државном власништву²⁰. За разлику од осталих транзиционих земаља, где је, према Арандаренку и др.²¹, након иницијалне транзиције и периода раста бруто домаћег производа (БДП) без раста запослености, дошло до опоравка и поновног раста запослености, у Србији, постојан раст БДП од 2000. године, није праћен порастом запослености. Напротив, у две наредне године након избијања економске кризе 2008. године, запосленост у Србији је укупно опала за 12,5%²². Аналитичари се слажу да до данас “ниска активност радно способног становништва, ниске стопе запослености и висока незапосленост основне су карактеристике тржишта рада Србије”²³. У овом раду полазимо од претпоставке да ове промене неједнако погађају различите друштвене класе, у мери у којој имају различите импликације по дистрибуцију ресурса којима друштвене класе располажу на основу свог места у друштвеној подели рада.

2. МЕТОД

Анализа је изведена на подацима Светског истраживања вредности (WVS - таласи за 1996, 2001. и 2005. годину) и Европског истраживања вредности (EVS - 2008. година), на подузорку за Србију. Почетну годину анализираног периода - 1996. - обележавају први стихијски кораци ка увођењу тржишне економије у Србији, пре свега кроз либерализацију цена и трговине и приватизацију предузећа мањих размера. Карактеристично за приватизацију у овом периоду је да је изведена претежно конверзијом командних положаја у социјалистичкој економији у приватно власништво²⁴, те да за актере стихијске приватизације она не носи битну промену у материјалним последицама структурно промењеног друштвеног положаја. Цену транзиционе рецесије плаћају ниже класе кроз велике стопе незапослености, иако процеси приватизације већих предузећа и реструктурирације предузећа у државном власништву још нису ни започели²⁵. Последњу годину анализираног периода - 2008.

20 Mihail, Arandarenko, Gordana, Krstić, Jelena, Žarković-Rakić, *Dohodna nejednakost u Srbiji: Od podataka do politike*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, 2017.

21 Исто, 2017.

22 Исто, 2017.

23 Исто, 2017, стр. 14

24 Mladen, Lazić, Slobodan, Cvejić, “Class and values in postsocialist transformation in Serbia”, *International Journal of Sociology*, 2007, vol. 37, no. 3: pp 54-74. <https://doi.org/10.2753/IJS0020-7659370303>.

25 European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), *Transitional Reports*, 2003-

- обележава готово потпуно успостављање тржишне економије (која ће своје крајње ефекте по тржиште рада у Србији показати тек у наредне две године, у неповољном тренутку светске финансијске кризе).

За мерење важности посла у односу на друге сфере живота, коришћени су подаци добијени одговорима на питање: *За све од наведеног одредите колико је важно у вашем животу*. Наведени су: породица, посао, пријатељи, слободно време, политика и религија, а важност је оцењивана од 1 - није уопште важно до 4 - веома је важно²⁶. За мерење важности интринзичних и екстринзичних карактеристика посла, коришћени су одговори на питање: *Овде су набројане неке карактеристике посла које људи сматрају важним. Које од њих ви лично сматрате важним?* У нашој анализи смо користили листу карактеристика за које смо имали податке у три таласа у којима је ово питање уопште постављено - 1996, 2001. и 2008. година. Једанаест карактеристика за које су испитаници могли да се одреде је побројано у Табели 3.

Класна шема коришћена у овом раду се ослања на Европску социо-економску класификацију - ESeC, на основу које су прикупљани подаци у Европском истраживању вредности - EVS²⁷. На основу радног статуса, руководећих овлашћења, организационе аутономије, и степена стручности, ESeC идентификује девет класних категорија. Нешто детаљнија класификација занимања коришћена у таласима Светског истраживања вредности - WVS, је сведена на истих девет категорија, ради упоредивости података у четири анализирана таласа. Девет класних категорија је затим сведено на пет, на начин који у највећој мери омогућава упоређење са резултатима анализа добијених коришћењем Лазић/Цвејић класне шеме²⁸, која је најутицајнија у истраживањима друштвених класа у Србији. Овако добијена класна шема идентификује пет класних положаја: 1. Крупни послодавци, виши менаџери и виши стручњаци; 2. Нижи руководиоци, мали послодавци, нижи стручњаци и samozапослени²⁹; 3. Службеници; 4. Предрадници, КВ и ВКВ радници; 5. ПКВ и НКВ

2009.

26 Скала је у оригиналу обрнута, али смо је за потребе анализе рекодирани да би веће вредности изражавале и већу важност.

27 Концептуални и операционални детаљи ESeC класне шеме представљени су у на званичној интернет страници Института за социјална и економска истраживања Универзитета у Есексу - <https://www.iser.essex.ac.uk/archives/esec/user-guide>.

28 Mladen, Lazić, Slobodan, Cvejić, "Class and values in postsocialist transformation in Serbia", nav. delo, 2007.

29 Укључује и пољопривреднике на сопственом имању, ако су према приходима сврстани у пет најимућнијих децила.

радници (у индустрији, трговини, услугама и пољопривреди)³⁰. Класни положај испитаника одређен је према класном положају супружника са доминантним класним положајем.

Осим на основу дескриптивне анализе, одговор на истраживачка питања добијен је факторском анализом преференци појединих карактеристика посла, након чега су на тако добијеним димензијама упоређени просечни скорови за поједине класе у посматраним годинама.

3. РЕЗУЛТАТИ АНАЛИЗЕ

Резултати анализе важности посла, релативно у односу на важност породице, пријатеља, доколице, религије и политике, приказани су у Табели 1. Породица је убедљиво најважнија сфера у животу, за припаднике свих класа и у свим посматраним годинама. Најмање важна за припаднике свих класа и у свим посматраним годинама је политика. Изненађујуће је стабилан редослед важности појединих сфера у животу у свим годинама и за све класе, без изузетка: породица, посао, пријатељи и доколица, религија, и на крају политика. У односу на важност породице нема статистички значајних разлика између припадника различитих класа. На читавом узорку - за све посматране године заједно, нема статистички значајне разлике између припадника различитих класа ни у односу на важност посла. Значајна разлика, међутим, постоји у 2001. години. Детаљна анализа (VonFeroni тест разлике) показује да та разлика произлази из разлике између припадника класе виших руководиоца и стручњака и класе службеника, са једне стране и класе НКВ радника, с друге стране, при чему је посао најмање важан припадницима класе НКВ радника.

30 Укључује и пољопривреднике на сопственом имању, ако су према приходима сврстани у пет најсиромашнијих децила.

Табела 1: Важност појединих сфера у животу, просечни скорови класа на скали од 1 до 4

Класа	Година	1	2	3	4	5	Укупно	F	Sig.
Породица	1996	3,81	3,83	3,84	3,89	3,90	3,86	1,998	,093
	2001	3,91	3,93	3,92	3,93	3,90	3,92	,422	,793
	2005	3,92	3,92	3,94	3,93	3,95	3,93	,345	,847
	2008	3,89	3,88	3,84	3,85	3,87	3,87	1,297	,269
	Total	3,88	3,89	3,89	3,91	3,89	3,89	1,004	,404
Посоа	1996	3,57	3,57	3,43	3,60	3,49	3,55	2,069	,083
	2001*	3,56	3,46	3,51	3,43	3,27	3,44	4,395	,002
	2005	3,42	3,49	3,58	3,53	3,55	3,52	1,102	,354
	2008	3,60	3,57	3,52	3,53	3,48	3,53	1,297	,269
	Total	3,54	3,53	3,51	3,52	3,45	3,51	2,272	,059
Пријатељи	1996	3,43	3,43	3,50	3,44	3,39	3,44	,663	,618
	2001	3,56	3,55	3,57	3,52	3,51	3,54	,466	,761
	2005	3,54	3,53	3,54	3,50	3,49	3,52	,282	,889
	2008	3,43	3,35	3,38	3,46	3,36	3,37	1,016	,398
	Total*	3,49	3,45	3,51	3,48	3,42	3,46	3,443	,008
Доколица	1996*	3,12	2,94	3,05	3,01	2,84	3,00	3,707	,005
	2001*	3,19	3,05	3,19	3,06	2,97	3,08	3,021	,017
	2005*	3,31	3,27	3,31	3,26	3,05	3,24	3,376	,009
	2008	3,23	3,20	3,29	3,32	3,18	3,21	1,648	,160
	Total*	3,20	3,14	3,21	3,12	3,06	3,13	5,771	,000
Религија	1996*	2,31	2,44	2,49	2,79	2,90	2,63	13,361	,000
	2001*	2,73	2,80	2,77	3,00	3,01	2,89	4,955	,001
	2005	2,79	2,77	2,73	2,89	2,94	2,84	1,927	,104
	2008	2,71	2,87	2,70	2,98	2,81	2,82	2,238	,063
	Total*	2,60	2,76	2,68	2,90	2,89	2,80	16,521	,000
Политика	1996	2,12	2,05	1,97	2,01	1,89	2,01	1,756	,136
	2001*	2,15	2,12	1,92	2,01	1,88	2,01	3,835	,004
	2005	1,92	1,95	1,84	1,92	2,05	1,93	1,383	,238
	2008*	2,27	2,12	1,92	2,20	1,96	2,06	5,114	,000
	Total*	2,11	2,07	1,91	2,00	1,94	2,00	6,773	,000

Класа 1 - Крупни послодавци, виши менаџери и виши стручњаци 2 - Нижи руководиоци, мали послодавци, нижи стручњаци и samozапослени 3 - Службеници 4 - Предрадници, КВ и ВКВ радници 5 - ПКВ и НКВ радници.

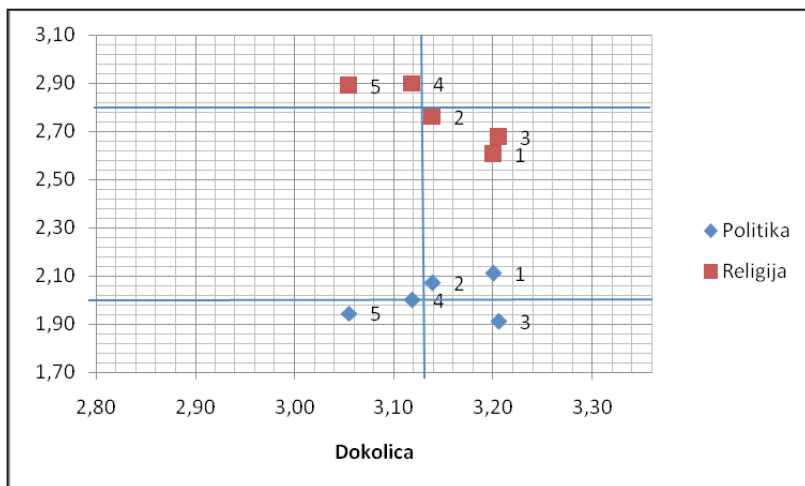
*Означава статистички значајне разлике између класа.

Области живота у којима региструјемо значајне разлике између припадника друштвених класа су доколица (осим у 2008.), религија (осим у две последње године) и политика (у 2001. и 2008. години). Доколица је релативно најважнија класи виших руководиоца и

стручњака и класи службеника, а најмање важна радничкој класи (класе 4 и 5 у Табели 1). Религија је најважнија радничкој класи (класе 4 и 5 у Табели 1), а мање важна припадницима свих осталих класа. Политика је релативно најмање важна класи службеника и радничкој класи, а најважнија припадницима две највише класе.

На графиконима 1 и 2 представљени су просечни скорови појединих друштвених класа у простору дефинисаном скоровима на димензијама важност доколице - хоризонтална оса, и важност религије и политике - вертикална оса. Позиционирање појединих класа у овом простору сугерише њихове различите профиле у односу на ове аспекте живота. Графикон 1 приказује просечне скорове класа за све године заједно.

Графикон 1: Релативна важност доколице, религије и политике за припаднике различитих класа, АС

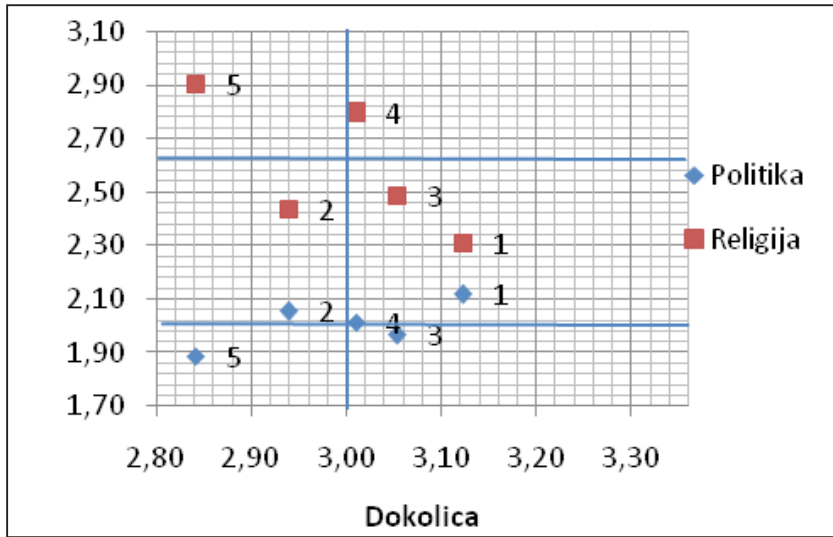
Класа 1 - Крупни послодавци, виши менаџери и виши стручњаци; 2 - Нижи руководиоци, мали послодавци, нижи стручњаци и samozапослени 3 - Службеници 4 - Предрадници, КВ и ВКВ радници 5 - ПКВ и НКВ радници.

У пресеку димензија важност доколице и важност религије региструјемо две групе друштвених класа. За припаднике класа ВКВ и НКВ радника религија је важнија, а доколица мање важна него за остале класе. За две највише класе и класу службеника доколица је важнија, а религија мање важна него за две групе радничке класе. У простору дефинисаном димензијама важност доколице и важност политике, класе се нешто другачије распоређују. У квадранту који

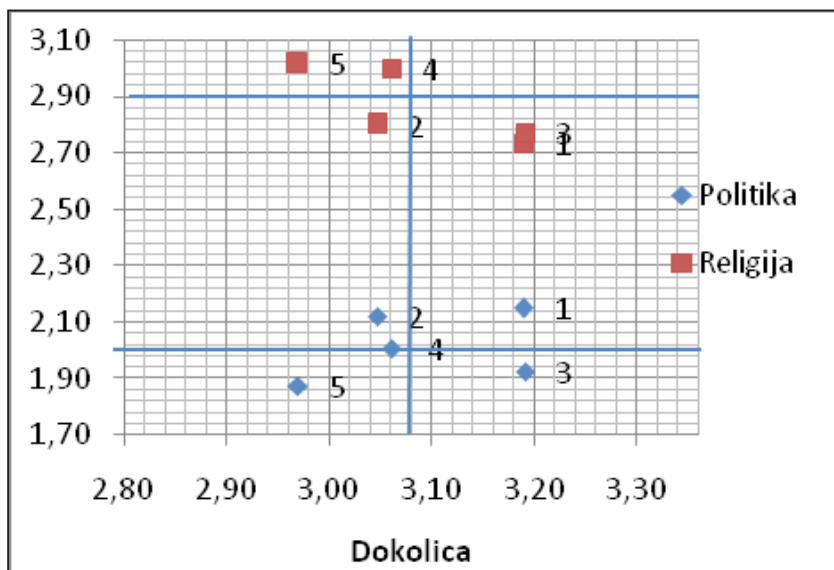
има вредности веће од просечних и за важност доколице и за важност политике налазе се две највише класе. Дакле за припаднике ових класа и доколица и политика су важније него за остале класе. У супротном квадранту који дефинишу исподпросечне вредности на обе димензије налази се класа НКВ радника - и доколица и политика су за њих мање важне него за остале класе. За припаднике класе 3 - службенике, доколица је важнија него што је то за остале класе, али је политика најмање важна. Класа ВКВ радника са налази у просеку на обе димензије.

Графикон 2: Релативна важност доколице, религије и политике за припаднике различитих класа, АС, 1996-2008

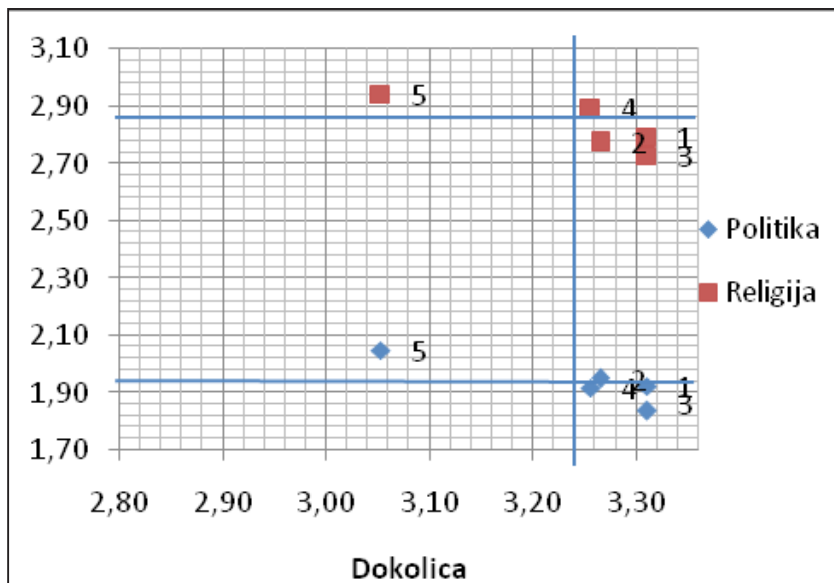
1996

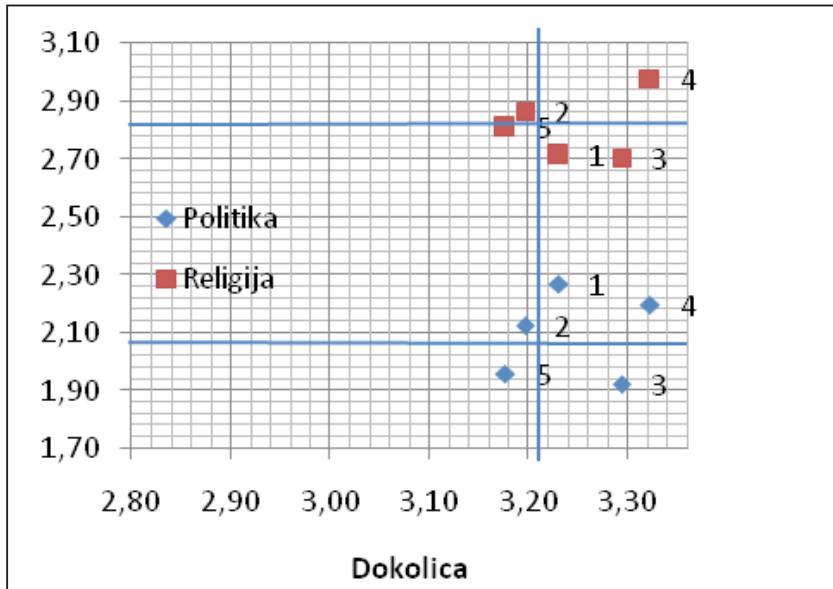
2001

2005

2008

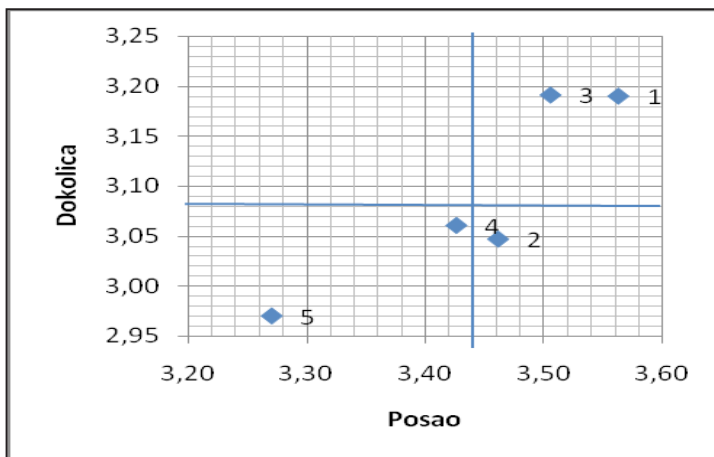
Класа 1 - Крупни послодавци, виши менаџери и виши стручњаци; 2 - Нижи руководиоци, мали послодавци, нижи стручњаци и samozапослени; 3 - Службеници; 4 - Предрадници и ВКВ радници; 5 - ПКВ и НКВ радници

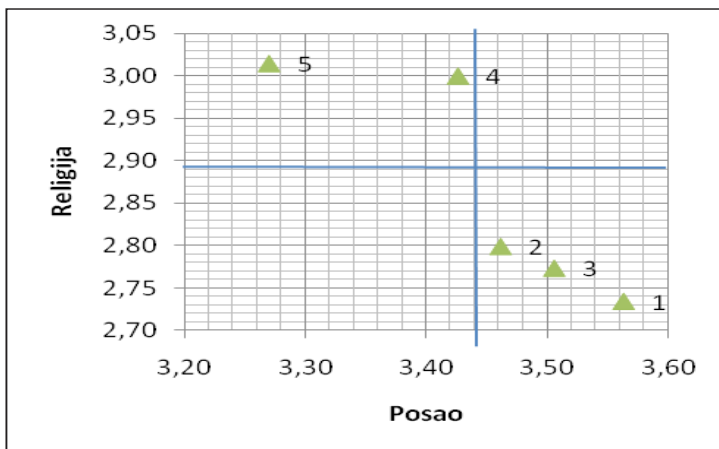
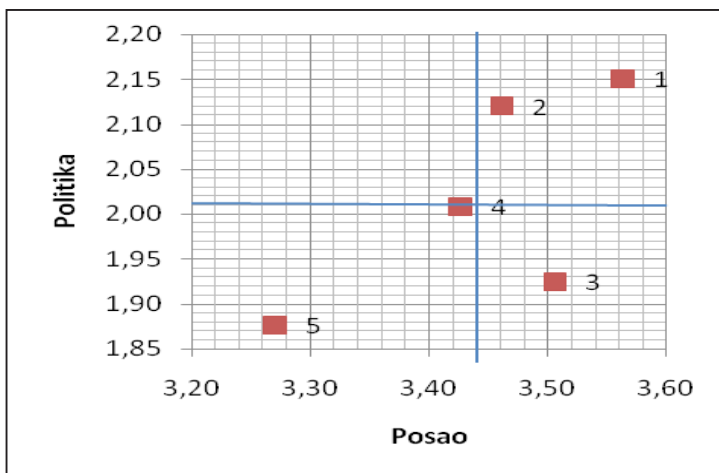
На Графикону 2 су приказани просечни скорови класа за поједине посматране године. Друштвене класе се 1996. године најјасније разликују према важности доколице и религије, док је у овој години политика једнако (не)важна за припаднике свих класа. 2001. године су профили друштвених класа издиференцирани на све три димензије (уз значајне разлике између класа и у односу на важност посла, о чему ће касније бити више речи). Уочавамо да важност религије раздваја класе само у прве две посматране године, након чега се разлика између класа у овом погледу губи, углавном због тога што религија постаје све важнија и за припаднике највиших класа (нпр. од 2,31 1996, до 2,71 2008, у случају класе 1, или од 2,44 1996, до 2,87 2008, у случају класе 2). Важност политике значајно раздваја класе у 2001. и 2008. години. Притом је политика релативно најмања важна за припаднике класе службеника и НКВ радника и релативно најважнија за припаднике класе руководиоца и стручњака.

Најјучљивија промена коју региструјемо у посматраном периоду односи се на пораст важности доколице у односу на важност осталих сфера живота, и у смањењу разлика између друштвених класа у том погледу. Нпр. просечан скор важности доколице за класу НКВ радника је од 2,84 у 1996. години порастао на 3,18 у 2008. години, чиме се потпуно приближио просечном скору важности доколице за највишу класу. Дакле, на почетку анализираних периода, 1996. године, класе се разликују по важности религије и доколице, 2001. године - по важности религије, доколице, политике и посла, док се на крају периода, 2008. године, разликују само по важности политике.

Констатовали смо да се једино у 2001. години класе разликују и по важности коју придају послу. У наставку анализе описујемо класне профиле у овој години према важности посла, у односу на важност доколице, религије и политике. Позиционирање друштвених класа у простору дефинисаном овим димензијама, за 2001. годину, приказано је на Графикону 3. Уочавамо да, можда супротно интуитивном очекивању, класе са просечним скоровима вишим од укупног просека за важност посла имају и у односу на важност доколице просечне скорове више од укупног просека (класе 1 и 3), и обрнуто - класе са просечним скоровима нижим од укупног просека за важност посла имају и просечне скорове ниже од укупног просека за важност доколице (класе 5 и 4). Само у случају класе 2 - нижи руководиоци и samozапослени, региструјемо просечно већу важност посла и мању важност доколице, од укупног просека.

Графикон 3: Релативна важност посла, доколице, религије и политике за припаднике различитих класа, АС, 2001

Друштвене класе:

- 1 - Крупни послодавци, виши менаџери и виши стручњаци;
- 2 - Нижи руководиоци, мали послодавци, нижи стручњаци и samozапослени;
- 3 - Службеници;
- 4 - Предрадници и ВКВ радници;
- 5 - ПКВ и НКВ радници

Ситуација је обрнута у простору дефинисаном важношћу посла и религије. Класе са просечним скоровима вишим од укупног просека за важност религије имају ниже просечне скорове од укупног

просека за важност посла (класе 5 и 4), док класе са просечним скоровима вишим од укупног просека за важност посла имају ниже просечне скорове од укупног просека за важност религије (класе 1, 2 и 3). У простору дефинисаном надпросечним скоровима и за политику и за посао лоциране су класе 1 и 2, а у простору дефинисаном скоровима нижим од просечних и за политику и за посао лоцирана је класа 5 - НКВ радници. У односу на остале класе, класа 3 - службеници, има просечне скорове више од укупног просека у односу на важност посла (по чему је слична класама 1 и 2), али просечне скорове ниже од укупног просека у односу на важност политике (по чему је сличнија класи 5).

У наставку текста представљамо резултате анализе разврставања друштвених класа у Србији с обзиром на посебне префериране карактеристике посла. Факторском анализом карактеристика посла установљене су две основније димензије које детерминишу преференце појединих карактеристика посла - интринзична својства посла и екстринзична својства посла. Анализиране карактеристике посла и њихова факторска оптерећења приказана су у Табели 3.

Табела 3: Карактеристике посла, факторска оптерећења и % објашњене варијансе

	Димензије		Кумулативни % објашњене варијансе
	Интринзичне карактеристике	Екстринзичне карактеристике	
	Факторска оптерећења		
Добра зарада		,571	
Без притиска	,222	,671	
Сигуран посао	,256	,509	
Повољно радно време	,198	,696	
Дуги годишњи одмори	,212	,678	
Поштован посао	,560	,198	
Омогућава иницијативу	,707	,125	
Омогућава постигнуће	,696		
Одговоран посао	,655	,230	
Занимљив посао	,574	,240	
У складу са способностима	,619	,156	
% објашњене варијансе	23,972	19,715	43,687

Метод естракције фактора: Principal Component Analysis.

Метод ротације фактора: Varimax with Kaiser Normalization.

Прва издвојена димензија - интринзична својства посла, се манифестује избором карактеристика као што су поштован, одговоран и занимљиво посао, који је у складу са способностима и омогућава иницијативу и постигнуће. Може се очекивати да ове карактеристике бирају особе којима је посао важан по себи и које налазе задовољство у преданости послу и постигнућу, те се не боје улагања напора и захтевних задатака. Друга издвојена димензија - екстринзична својства посла, указује на инструментални однос према послу и манифестује се избором карактеристика као што су сигуран посао, без притиска, добра зарада, повољно радно време и дуги и чести годишњи одмори. Може се очекивати да ове карактеристике бирају особе за које је посао само средство да се задовоље друге, важније потребе, и које нису спремне да на послу улажу напор већи од неопходног, те су им од могућности иницијативе и постигнућа важнији повољни услови на послу, као што су добро радно време и дуги и чести годишњи одмори. У Табели 4 су приказани просечни скорови појединих друштвених класа у Србији на димензијама интринзична и екстринзична својства посла, у посматраном периоду (упоредиве податке за ову анализу смо имали за 1996, 2001. и 2008. годину).

Табела 4: Просечни скорови класа на димензијама интринзична (И) и екстринзична (Е) својства посла

Година	1996		2001		2008		1996-2008	
	И	Е	И	Е	И	Е	И	Е
1	0,52	-0,12	0,02	-0,82	0,37	0,22	0,31	-0,30
2	0,39	-0,14	-0,11	-0,68	0,22	0,25	0,17	-0,07
3	0,33	-0,07	-0,28	-0,59	0,09	0,26	0,03	-0,20
4	0,13	0,04	-0,57	-0,26	0,07	0,25	-0,18	-0,06
5	-0,11	0,31	-0,71	-0,29	0,09	0,40	-0,14	0,22
Просек	0,22	0,02	-0,38	-0,47	0,16	0,31	0,00	-0,04

Класа 1 - Крупни послодавци, виши менаџери и виши стручњаци;
 2 - Нижи руководиоци, мали послодавци, нижи стручњаци и samozапослени;
 3 - Службеници;
 4 - Предрадници и ВКВ радници;
 5 - ПКВ и НКВ радници

Разлике између класа по годинама - интринзична својства				Разлике између класа по годинама - екстринзична својства			
Година	F	Sig.	Eta Squared	Година	F	Sig.	Eta Squared
1996	13,35	,000	0,046	1996	6,60	,000	0,023
2001	26,98	,000	0,090	2001	14,89	,000	0,052
2008	2,26	,060	0,008	2008	1,94	,101	0,007

Највиши просечни скор на димензији која детерминише преференцу интринзичних карактеристика посла региструјемо за 1996. годину (0,22). У читавом посматраном периоду и за сваку годину посебно, просечни скорови класа на овој димензији су готово потпуно линеарно распоређени од највише (највећа важност интринзичних карактеристика) до најниже класе (најмања важност интринзичних карактеристика). Разлика између класа је статистички значајна у свим годинама (са изузетком 2008. године, када је Sig.=0,060). Након што у 2001. години, важност интринзичних карактеристика посла опада за све класе, у 2008. години, не само што те карактеристике опет постају важне, већ се разлика између класа у том погледу губи. Илустрације ради, интринзичне карактеристике посла су у 2008. години (0,09) важније за нижу радничку класу него што су то за највишу класу у 2001. години (0,02).

Највише просечне факторске скорове на димензији која детерминише преференцу екстринзичних карактеристика посла региструјемо на крају посматраног периода - 2008. године (0,31). У читавом посматраном периоду и за сваку годину посебно, просечни скорови класа су и на овој димензији готово потпуно линеарно распоређени, али тако што су, за разлику од интринзичних карактеристика посла, екстринзичне карактеристике посла важније за најниже класе, а најмање важне за највише друштвене класе. Статистички значајна разлика између радничке класе и свих других класа, регистрована на почетку анализираног периода, се до 2008. године губи, јер екстринзичне карактеристике посла постају важније и за остале класе.

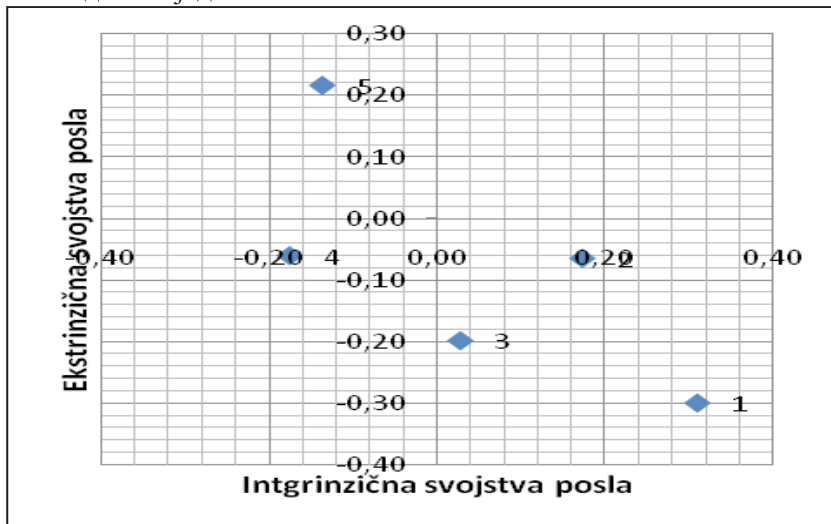
У простору дефинисаном овим двама димензијама можемо позиционирати различите класе у Србији у посматраном периоду, с обзиром на њихов однос према различитим карактеристикама посла. Део простора дефинисан високим скоровима на димензији интринзична својства посла и ниским скоровима на димензији екстринзична својства посла интерпретираћемо као однос према послу као извору задовољства и вредности саме по себи. Део

простора дефинисан ниским скоровима на димензији интринзична својства посла и високим скоровима на димензији екстринзична својства посла интерпретираћемо као однос према послу као пуком средству за задовољење других важнијих потреба.

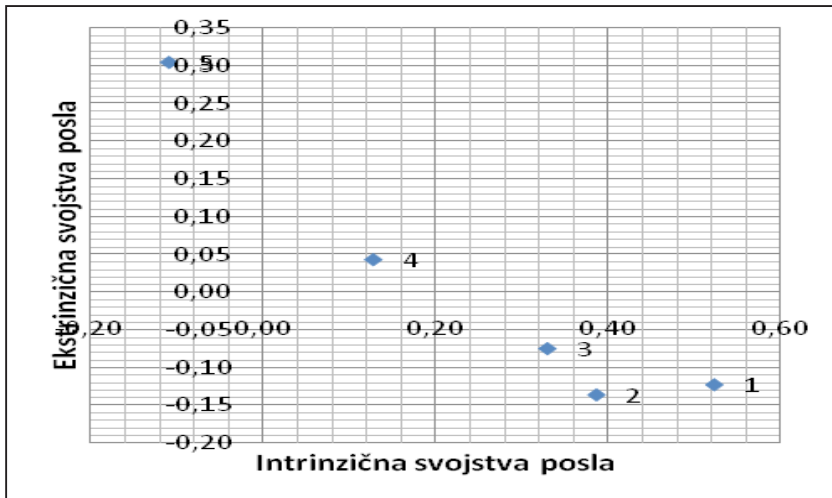
На Графикону 4, у првом квадрату, су представљени просечни скорови класа за све посматране године заједно. Више него за две радничке класе, посао је извор задовољства и вредност сама по себи за класе 1, 2 и 3. Притом, класа 2 - нижи руководиоци, ситни предузетници и samozапослени, више него класе 1 и 3 уважава и инструменталну страну посла. На другом екстрему је класа НКВ радника, за чије припаднике је више него за остале класе посао пре свега средство за задовољавање других потреба. Класа ВКВ радника, техничара и надзорника има негативан скор за интринзична својства посла и просечан скор за екстринзична својства - нижи него класа НКВ радника, виши него класе 1 и 3.

Графикон 4: Просечни скорови класа на димензијама интринзична и екстринзична својства посла, укупно и у појединим годинама

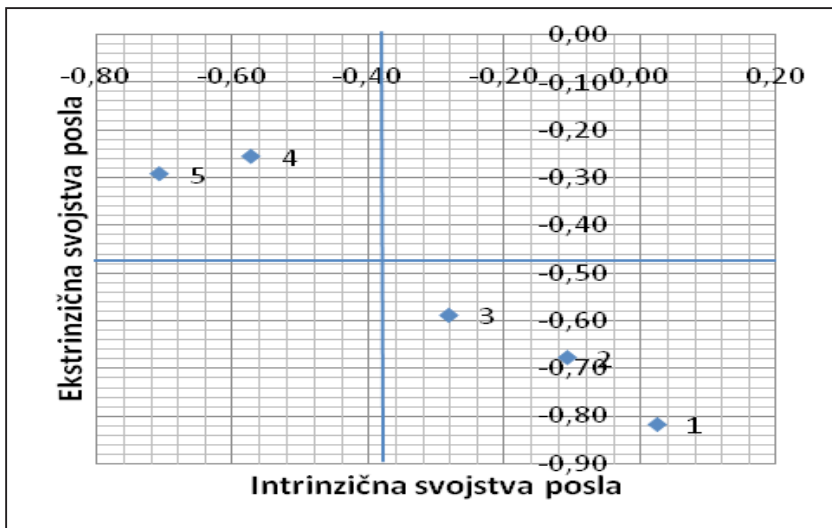
Све године заједно

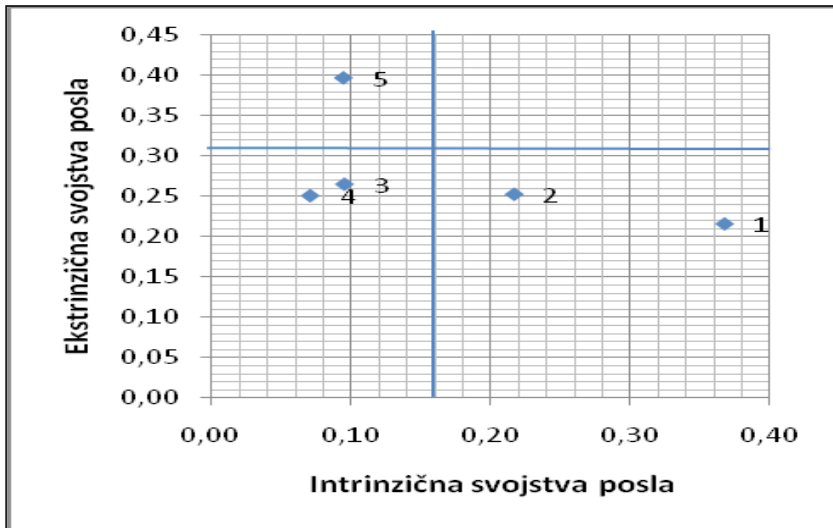
1996

2001

2008

Класа 1 - Крупни послодавци, виши менаџери и виши стручњаци;
 2 - Нижи руководиоци, мали послодавци, нижи стручњаци и самозапослени; 3 - Службеници; 4 - Предрадници, КВ и ВКВ радници 5 - ПКВ и НКВ радници

У остала три квадрата, у Графикону 4, су представљени просечни скорови класа за сваку годину посебно, али у простору дефинисаном просечним скоровима на обе димензије за читав посматрани период. Овакво представљање нам омогућава да пратимо померања просечних факторских скорова класа на две димензије по годинама, у односу на просек ових димензија за цели посматрани период. У квадратима који представљају просечне скорове класа у појединим годинама повучене су и осе кроз просечне скорове за све класе у тим годинама, да бисмо класе могли да упоредимо међусобно, не само у односу на општи просек већ и у односу на просек за поједине године.

У односу на просечне скорове за цели посматрани период, интринзична својства посла преовладавају у изборима свих класа у 1996. години (са изузетком класе НКВ радника). Три највише класе се карактеришу односом према послу као вредности по себи, класа НКВ радника се позиционира у квадранту где је посао пре свега средство за задовољавање других потреба (надпросечни

скорови за екстринзична својства, а исподпросечни за интринзична својства посла), а класа ВКВ радника схвата посао и као средство и као аутономни извор задовољства (надпросечни скорови на обе димензије). У односу на просечне скорове за 1996. годину, и класа ВКВ радника има инструментални однос према послу. У 2008. години, у односу на просечне скорове за цели посматрани период, све класе имају инструментални однос према послу. У односу на просечне скорове за 2008. годину, две највише класе, релативно у односу на остале класе имају однос према послу као вредности по себи, класа НКВ радника прихвата посао као пуко средство, а за класе службеника и ВКВ радника су, у овој години, и екстринзичне и интринзичне карактеристике посла мање важне него за остале класе. У 2001. години се све класе, осим највише (за коју је и у овој години посао вредност по себи), лоцирају у квадранту у коме су скорови на две димензије испод просека за читав посматрани посао. У односу на просечне скорове на анализираним димензијама за 2001. годину, класе се јасно раздвајају у два супротна квадранта - три највише класе вреднују посао по себи, док две најниже класе прихватају посао само као средство за задовољавање других потреба.

СУМИРАЊЕ РЕЗУЛТАТА И ЗАКЉУЧАК

Посао је друга најважнија сфера живота (после породице) за све класе и у свим посматраним годинама. У том погледу је и у Србији поткрепљена теза о централној вредности плаћеног рада у модерном друштву. У односу на важност посла класе се разликују међусобно само у 2001. години (када је генерално важност посла најнижа), и то тако што је посао релативно најважнији класи високих руководилаца, крупних предузетника и стручњака и класи службеника, а најмање важан класи мануелних радника. Класе се у читавом посматраном периоду (и појединим годинама) разликују по важности коју придају доколици, религији и политици. У целом посматраном периоду, доколица је посебно важна класи високих руководилаца, крупних предузетника и стручњака и класи службеника, а најмање важан класи најамних радника. Важност доколице расте за све класе, од почетка до краја посматраног периода, посебно за класу најамних радника, тако да се 2008. године разлика између класа, у овом погледу, губи. Овим налазом се Србија придружује земљама у којима истраживачи региструју пораст важности доколице, при непромењеној централној важности плаћеног рада. Разлика између класа се губи и у односу на важност религије, углавном због тога што религија постаје све важнија и за припаднике највиших класа (за које је на почетку периода била

мање важна). Рекли бисмо да је, у случају највиших класа у Србији, важност религије није повезана са искуством у другим сферама живота, у складу са теоријом сегментације. Политика је најважнија класи високих руководилаца, крупних предузетника и стручњака, а најмање важна класи службеника и неквалификованих радника, и до краја посматраног периода то је једина сфера по чијој релативној важности се класе разликују међусобно.

У анализи коју смо извели само на узорку за 2001. годину, теза о ефекту преливања искуства из једне сфере живота у другу (*spill-over effect*) налази своје поткрепљење у односу на истовремено већу важност посла и доколице за класу високих руководилаца, крупних предузетника и стручњака и класу службеника, и истовремено мању важност ове две сфере за класу најамних радника. Теза је поткрепљена и у односу на истовремено већу важност посла и политике за две највише класе, и истовремено мању важност ове две сфере за класу најамних радника. Важност посла, међутим, не имплицира и важност политике у случају “аполитичне” класе службеника. Теза о компензацији, према којој се депривација у једној сфери живота компензује већом релативном вредношћу неке друге сфере, налази своје поткрепљење у релацији између важности посла и религије - релативно ниска важност посла имплицира релативно високу важност религије за припаднике два слоја радничке класе.

Анализа релативне важности различитих сфера у животу припадника појединих друштвених класа омогућила је профилисање класа кроз преференце аспеката живота који су им важнији (и мање важни) него што су то за остале класе. Према резултатима наше анализе, припадници највише класе организују свој живот око посла и политике (у јавној сфери) и пријатеља и доколице (у приватној сфери). Религија је овој класи најмање важан аспект живота, у поређењу са осталим класама. Потпуно супротно, као изврнута слика у огледалу, религија је за класу НКВ радника важнија него за све остале класе, а посао, политика, пријатељи и доколица, мање важни него за све остале класе. Класа службеника дели са највишом класом приврженост послу, пријатељима и доколици, и релативно у односу на остале класе низак степен важности религије у животима припадника класе. Међутим, за разлику од највише класе, политика није важна сфера међу службеницима (у односу на остале класе), и по томе су службеници најсличнији класи НКВ радника. Класа нижих руководилаца и samozапослених је, више него што је просечно за све класе, усмерена на посао и политику, при чему је важност пријатеља и доколице за ову класу ни мања ни већа од просека за све класе. Класа ВКВ радника и надзорника високо вреднује религију

у животу својих припадника, као и класа НКВ радника, али се од ниже радничке класе разликује по томе што су у животима њених припадника пријатељи важнији него што је то просечно за све класе, и то је аспект живота који ВКВ раднике приближава класи службеника.

У анализи која упоређује друштвене класе у Србији с обзиром на то које карактеристике посла су им важне издвојили смо две врсте карактеристика чији избор је детерминисан скоровима на две основније димензије - које смо, у складу са литературом о важности посебних карактеристика плаћеног рада, назвали интринзичне и екстринзичне карактеристике посла. Резултати анализе сугеришу да су интринзичне карактеристике посла у целом периоду и у појединим анализираним годинама (изузев 2008) значајно атрактивније за две највише класе - више и ниже руководиоце, предузетнике, стручњаке и samozапослене, него за две најниже класе - ВКВ и НКВ раднике. Из Инглхартове теорије промене вредности бисмо овај налаз могли интерпретирати као поткрепљење тезе да, кад је голи опстанак загарантован - као што се може претпоставити да је случај са припадницима две највише класе, вредности самоизражавања добијају на важности. У 2008. се, међутим, разлике између класа у односу на важност интринзичних карактеристика губе. Штавише, екстринзичне карактеристике посла које су у 1996. далеко важније класи НКВ радника него што су то свим осталим класама (јер им голи опстанак, у условима транзиционе рецесије, није загарантован), 2001. су важније и класи ВКВ радника, а 2008. су важне и вишим класама, тако да се разлика између класа и у погледу екстринзичних карактеристика губи у 2008. години. И по овом налазу Србија није изузетак, јер већина истраживања налази да важност екстринзичних карактеристика расте у развијеним тржишним економијама.

У пресеку димензија интринзична и екстринзична својства посла дефинисали смо четири типа односа према послу: посао као средство за задовољавање других потреба (инструментални однос), посао као вредност по себи, посао и као средство и као аутономни извор задовољства, и посао мање важан без обзира на карактеристике. У овом простору, у годинама у којима региструјемо значајне разлике између класа (1996. и 2001), за вишу и нижу радничку класу посао је нужност, а за три преостале класе - вредност сама по себи. Ако скорове класа лоцирамо у односу на просечне скорове на овим димензијама за цео период, у 2001. години, посао је вредност по себи само за највишу класу, а за све остале је мање важан без обзира на карактеристике. У 2008. се разлике између класа губе на обе димензије, а све класе се, у односу на просек за цео посматрани

период, лоцирају у квадранту који дефинише однос према послу и као средству и као аутономном извору задовољства - висока важност и интринзичних и екстринзичних карактеристика плаћеног рада. Супротно тези која би се могла извести из Инглхартове теорије о промени вредности да су интринзичне и екстринзичне вредности плаћеног рада у реципрчном односу, овај налаз поткрепљује тезу да су оне независне, и да могу губити или добијати на вредности истовремено.

Најсажетије речено, резултати наше анализе сугеришу да се, по интензитету значаја које придају различитим сферама живота и различитим карактеристикама посла, највише разликују класа виших руководилаца, крупних предузетника и стручњака и класа НКВ радника. Разлике између друштвених класа су у посматраном периоду највеће на почетку трансформације у тржишну економију, 1996. и 2001. године. До 2008. године (која у нашој анализи означава период установљених механизма тржишне економије у Србији) све разлике (осим у важности политике), се губе. Губе се зато што доколица (која је на почетку периода била релативно важнија само за највише класе) постаје важна и за најниже класе, а религија (која је на почетку била важнија само за најниже класе) постаје важна и за највише класе. С обзиром на карактеристике посла, разлика се губи у односу на интринзичне карактеристике, а ишчезава и у односу на екстринзичне карактеристике посла јер постају важније и за припаднике највиших класа (који свој положај морају бранити у условима успостављене тржишне економије).

ЛИТЕРАТУРА

- Арандаренко, Михаил, Крстић, Гордана, Жарковић Ракић, Јелена, *Доходна неједнакост у Србији: Од података до политике*. Београд, Friedrich Ebert Stiftung, 2017.
- Бешић, Милош, *Транзиционе трауме и промене вредносних оријентација - генерацијски приступ*, Факултет политичких наука, Београд, 2014.
- Митровић, Љубиша, *Пут у зависно друштво*, Институт за политичке студије, 2004.
- Митровић, Љубиша, *Транзиција у периферни капитализам*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Conen, Wieteke, and de Beer, Paul. *The value of work in a changing labour market: a review and research agenda*, Internet, <http://>

www.arbeidsconferentie.nl/uploads/submission/document_1/160/Conen_Value_of_Work_Literature_review.pdf, 1/11/2018.

- European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), *Transitional Reports*, 2003-2009.
- Hauff, Sven, Kirchner, Stefan, “Identifying work value patterns: Cross-national comparison and historical dynamics”, *International Journal of Manpower*, 2015, DOI: 10.1108/IJM-05-2013-0101}.
- Inglehart, Ronald, *The silent revolution: changing values and political styles amongst western publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977.
- Inglehart, Ronald, *Modernization and postmodernization: Cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.
- Lazić, Mladen, Cvejić, Slobodan, “Class and values in postsocialist transformation in Serbia”, *International Journal of Sociology*, 2007, vol. 37, no. 3: pp 54-74, <https://doi.org/10.2753/IJS0020-7659370303>.
- MOW-International Research Team. *The Meaning of work: An international view*. London: Academic Press, 1987.
- Snir, Raphael, Harpaz, Itzhak, “Work-Leisure Relations: Leisure Orientation and the Meaning of Work”, *Journal of Leisure Research*, 2002, Volume 34, Issue 2, 178-202.
- Večerník, Jiri, “Work and Job Values in CEE and EU countries”, *Sociologický ústav Akademie věd České republiky*, 2003.

Gorana Đorić

VALUE OF PAID WORK AMONG SOCIAL CLASSES IN SERBIA

Analysis of WVS/EVS data 1996 - 2008

Resume

This paper is an exploratory analysis of value of work and work facets among social classes in Serbia, in the period for 1996 to 2008, on WVS and EVS data. Analysis is contribution to comparative literature on dimensions of theoretical construct *the value of work*. The analysis addresses the two questions: 1) Do social classes in Serbia differ in the extent of importance of work (relative to other spheres of life) and in their preferences for intrinsic and extrinsic work characteristics? 2) Has this changed in the observed period? The method used includes descriptive analysis, and factor analysis applied to the list of work facets. Results suggest that the work is the second most important sphere of life (after family) in Serbia and that social classes do not differ among themselves in the extent of the importance of work. The social classes differ in extent of the importance of leisure, religion and politics. Leisure is relatively the most important to the highest classes, and the least important to the lower working class. Religion is relatively the most important to the working classes, and the least important to the higher classes. Class differences are the largest in the beginning of the observed period, and disappear by 2008 (which in the analysis represent a state of fully established mechanisms of market economy), since leisure becomes more important for the lowest classes, and religion becomes more important for the upper classes. Politics is relatively the most important to the highest class and the least important to clerks and the lower working class, and this difference persists to the end of the observed period. The analysis conducted on 2001 sample corroborated the spillover effect in respect to the simultaneously relatively highest importance of both work and leisure and work and politics for the highest classes and relatively lowest importance for the lower working class. High importance of work, however, do not spill over to the high importance of politics for the “apolitical” clerks. On the other side, the compensation thesis is corroborated in respect to the importance of religion for the working classes, so that the relatively low importance of work for these classes is associated with the relatively highest importance of religion.

The analysis of the class differences in regards to work facets suggests that intrinsic work characteristics are proffered by the highest classes more than by the working classes. However, this difference disappears by the end of the observed period, in 2008, since the importance of intrinsic characteristics for the working classes increases. Moreover, the recorded difference in respect to extrinsic characteristics at the beginning also disappears by the end of the observed period, since these characteristics (initially relatively more important for the working classes), become equally important for the highest classes, in the condition of the fully established competitive market economy. In a nutshell, differences in respect to the extent of the importance of various life spheres among social classes in Serbia are the largest at the beginning of the transformation to market economy. By 2008, these differences disappear, except in respect to the extent of importance of the politics. By that year, which marks the period of fully established market economy in Serbia, leisure becomes as important for the working classes as it was for the highest classes at the beginning of the period, and the religion becomes as important for the highest classes as it was for the working classes. By the end of the period the differences among classes disappear in respect to both intrinsic and extrinsic work characteristics. This finding corroborates the theses that the two work facets are not reciprocal, but are independent, and could lose or gain in importance simultaneously.

Keywords: The value of work, extrinsic work characteristics, intrinsic work characteristics, social classes, Serbia.